

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Бушанський В.В.

Структура російської імперської ідеології

У статті досліджуються прояви російського імперського дискурсу. Виокремлено три структурні компоненти російської імперської ідеології: уявлення про час, уявлення про сенс історії, міфологічне уявлення про Росію. Показано взаємозв'язок російської імперської ідеології з російськими історичними міфами.

Ключові слова: імперія, ідеологія, історичні міфи.

В статье исследуются проявления российского имперского дискурса. Выделены три структурных компонента российской имперской идеологии: представление о времени, представление о смысле исто-

рии, мифологическое представление о России. Показана взаимосвязь российской имперской идеологии с российскими историческими мифами.

Ключевые слова: империя, идеология, исторические мифы.

The article examines the manifestations of Russian imperial discourse. Identified three structural component of the Russian imperial ideology: the notion of time, the idea of the meaning of history, mythological idea of Russia. Shows the relationship of the Russian imperial ideology with Russian historical myths.

Key words: empire, ideology, historical myths.

УДК 32(470):93/94(47+57)Р

Бушанський В.В.,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень імені І.Ф. Кураса
Національної академії наук України

Апологетика імперського минулого Росії, зокрема імперії радянської, – це ключовий складник не лише російської пропаганди, а й сучасної російської культури. Пропаганда – це одночасно й запит, з яким держава звертається до громадянськості, і відповідь, яку дає держава. Наразі російська держава й російський народ сягнули цілковитого порозуміння.

Пропаганда – це мова про сенси. Коли ми говоримо про пропаганду як «промивання мізків», то лише занижуємо* неприйнятні практики. Натомість поширення тих символічних форм, у яких відображаються наші ціннісні пріоритети, ми аж ніяк не схильні вважати демагогією або пропагандою відповідно до заниженої конотації цього поняття. Російська пропаганда – це дуже часто (якщо не зазвичай) пересмикування фактів, замовчування та відверта брехня. Однак пропаганда українська (дивлячись російськими очима) нічим не краща. Заниження чужої пропаганди – це частина пропаганди. Проте суть справи в іншому: за великим рахунком, життя людини нікчемне, немає жодної філософської системи, яка пропонувала б оптимістичний погляд на буття людини. Так само вкрай складно знайти й будь-який сенс у бутті народів. Ми сумлінно уникаємо запитів про сенси. І не тільки тому, що виявлення сенсів – непросте

завдання, а ще й тому, що усвідомлення нонсенсу життя перетворює життя на остаточно нестерпне. XIX і XX ст., зруйнувавши традиційне суспільство й занизивши значущість християнського віровчення, породили власну фабрику сенсів – ідеології, які реалізуються саме завдяки пропаганді. І в цьому контексті, російська імперська (великодержавницька й по суті шовіністична) ідеологія – це та необхідність, яку, згідно з відомим висловом, так чи так, а треба було б «винайти».

Отже, якщо придивитися до російської імперської ідеології та вибудованої на її основі пропаганди, то вона цілком відповідає «техзамовленню». Життя сучасного росіянина влітається ланкою в неперервний часовий ланцюг: від перших творців імперії до сьогодні й далі в неоглядне майбутнє. «Ленин жил, Ленин жив», «Король помер. Хай живе король!» – і так до безкінечності. Час лине, але смислові структури та структури порядку, завдяки яким долається хаос, мусять відтворюватися з достеменною міфологічною циклічністю. Імперія існувала, імперія існує, імперія мусить існувати, оскільки в іншому разі існування втрачає сенс, а порядок поглинається хаосом.

Серед російських авторів, звісно, немає однастайності щодо того, де та точка відліку, з якої розпочинається імперія. За традиційною схемою

* Під «заниженням» розуміється символічна діяльність – надання означуваному феномену негативної конотованості. Наприклад, трактування особи, колективного суб'єкта чи явища як «божевільного» (у тому сенсі, як його розуміє М. Фуко). Показовий приклад гри на заниження – це використання російськими ЗМІ та політиками слів «фашизм», «бандерівці», «хунта» тощо в контексті українських революційних подій. У всіх цих випадках відбувається відсилка до негативно конотованих образів, які реципієнти екстраполюють на українські події, відтак сприймаючи їх у негативному світлі. Інший приклад дискурсивної гри на заниження – це традиційне для російських політиків і ЗМІ трактування України як «держави, яка не відбулася». Цілковито зрозуміло, що така держава апіорі викликає зневагу. У такий спосіб російська пропаганда досягає двох цілей: образно-естетичної й етично-поведінкової: дестабілізація та знищення «держави, яка не відбулася» перестає сприйматись як брутальне порушення міжнародного права, а постає в майже шляхетному світлі. Нацистська пропаганда проголошувала слов'ян, євреїв, циган та інших як недолудей (подібніших до робочої худоби та паразитів, аніж до розумних істот) відповідно, і знищення таких істот не здавалося чимось аморальним, поготів – перетворювалося на справу важливу, не дуже приємну, та все ж потрібну. Таку саму образно-естетичну й етико-поведінкову установку задає й російська пропаганда.

начало всіх начал – княжіння Рюрика в Ладозі (у популярній літературі іноді згадується Новгород). Автори, які не обділені фантазією, зокрема, скажімо, політолог І. Панарін, слідуючи за середньовічною традицією, виводять становлення російської державницької традиції від імператора Октавіана Августа. Однак це, як кажуть, дискусійне питання. Наразі немає сенсу аналізувати всю палітру російських історико-політичних химер. Можна лише відзначити, що в цій політизованій дискурсі знайдеться продукт на будь-який смак: починаючи з, безперечно, фахових студій, закінчуючи справжніми мареннями. Проте варто наголосити на іншому: знайомлячись із численними монографіями І. Панаріна, О. Фурсова, М. Старікова (не кажучи вже про С. Кургіняна або О. Дугіна), ми, звісно, маємо підстави підозрювати, що їхня творчість є проявом обсессивно-компульсивного синдрому; переглядаючи публіцистичні фільми М. Леонтьєва (наприклад, епопеї «Велика гра» або «Велика американська дірка») – захоплюватися прозріннями З. Фрейда. Однак ми не можемо ігнорувати очевидний факт, оскільки це комплексний дискурс, який забезпечує відчуття історичної тягlosti.

Неупереджено оцінюючи попереднє речення, можна бачити в ньому явну гру на заниження: критика історичного та соціально-політичного дискурсу відбувається за посередництва психологічних понять і відсилки до теорії З. Фрейда (при цьому самі тексти згаданих авторів не аналізуються), а отже, усе, що залишається читачеві, – вірити на слово, або ж спробувати самому розібратися в особливостях російського пропагандистського дискурсу. Цілком зрозуміло, що більшість читачів не обтяжуватимуть себе знайомством із численними працями й інтерв'ю. Відтак асоціативні ряди (І. Панарін, О. Фурсов, М. Старіков та інші – це нав'язливі психічні стани, а М. Леонтьєв – переживання ущербності та брудні фантазії) залишаться самодостатніми. Саме за такою схемою й працює будь-яка пропаганда, зокрема й російська в «продуктах» згаданих авторів. Єдине, чого бракує запропонованій грі на заниження, задля того, щоб вона стала пропагандистською, – це нескінченні повтори. Однак це те, чого не бракує російським ідеологічним іграм.

Три складники російської ідеології

Таким чином, варто акцентувати увагу на таких трьох складниках російської імперської ідеології, які реалізуються завдяки пропаганді:

1. Опанування часової вертикалі. І минуле, і сучасність, і майбутнє набувають сенсу. Історія, як вона постає в російській пропаганді, – це не змарновані покоління, не мільйони життів, загублених у незчисленних війнах. Історія – це участь у «великій грі», нав'язаній, звісно, іншими, але в цій грі Росія виступила гідним супротивником. Сучасність – не

іраціональні втручання у внутрішні справи інших країн, не безглузді анексії й не злочинні смерті солдат, а участь у величому протистоянні, а для конкретного росіянина – участь у творенні великої держави. Майбутнє – пролонговане минуле. Велика Росія перетворюється на спільний проект, цеглину в який кладуть, згадуючи нашого класика, «і мертві, і живі, і ненароджені». Як бачимо, онтологічне питання сенсу, яке є болючим для будь-якої людини, вирішується за допомогою включення людини до геополітичної гри. Проте як відрізнити ігровий сенс од сенсу онтологічного?

2. Перетворивши імперію на сенс поколінь, ідеологія раціоналізує картину світу. Якщо сенс історії – це становлення, розвиток і збереження імперії, то всі спроби раціонального осмислення історії, сучасності та майбутнього мають обертатися довкола цієї основної вісі. Звернімо увагу, що сенс – це здобуток не раціоналізму, а віри. Однак самої лише віри замало для людини. Людина потребує розумного пояснення перебігу життя, прагне осягнути минулі події, усвідомити доцільність теперішніх дій і впевнено дивитись у майбутнє. Саме для цього людині потрібна раціональна картина світу, яка, звісно, завше є картиною спрощеною. Проте така «призма раціональності», за посередництва якої заломлюється сприйняття, ніколи не може бути персональною. Картина світу є колективним світоглядом, який виробляється передусім завдяки ідеології. Відповідно, раціоналізувавши образ реальності, російська імперська ідеологія не має потреби в ненастанному пресингові на ЗМІ: суспільство саме домислює, спрощує та конструює раціональні пояснення всіх подій. Згідно із сучасним російським уявленням світ – це жорстока боротьба за природні ресурси (копалини, землю, воду), віртуальна світова економіка, в основі якої доларова піраміда, фальшиві культурні цінності «нового світового порядку» та цілком реальне право військової сили, яке прикривається демагогією про «права людини». Згідно з такою раціоналізованою картиною світу Росія знову опиняється в стані обложеної фортеці. І зміцнення мурів цієї фортеці починає здаватися не примхою, а найважливішим завданням.

3. Раціоналізувавши дійсність як боротьбу за ресурси (з усіма логічними висновками, які випливають з усвідомлення реальності цієї боротьби), імперська ідеологія спричиняє перманентну тривогу. Як наслідок, виникає третє завдання, яке має розв'язати імперська ідеологія, – блокування неминучих фобій, які є наслідком тривоги. У позитивному ж ключі це є завдання створення психологічного комфорту для російських громадян. Фортеця (Кремль), залізна завіса, неосяжна Матінка-Росія, солдати якої можуть відступати до Москви, або ж і за Уральські гори, – це образ материнського лона, відчуття захищеності, без-

пеки й умиротворення. Проте Матінці-Росії потрібен чоловік. Гіперболізовані риси маскулінності, які ми спостерігаємо в гламурних явленнях В. Путіна, – це не психологічні перверзії й навіть не надміри політтехнологів, а необхідність, що впливає з гіперболізованої фемінності Матінки-Росії. Великій Росії потрібен великий президент, плюс – активізація підсвідомості її громадян. Однак важливим є інше: цей тандем – Путін і Росія – тандем мілітарної сили, гордість якої ракети «Тополь» і «Булава», та материнської неосяжності російської землі, яка потребує захисту, зумовлює відчуття затишку й одночасно персональної значущості. Ставши в опозицію до всього світу, росіяни, ніби повернулися в пелюшки; сповивана дитина заспокоюється: «Усе мовчить, бо благоденствує».

Отже, як щойно показано, російська ідеологія містить три складники: ірраціональний, раціональний і, умовно кажучи, емоційно-психологічний. Проте російська ідеологія є не лише повнофункціональною, охоплюючи всі сфери людської екзистенції, а й надзвичайно гнучкою. До сфери ірраціонального впливу залучаються не лише символи секуляризованої політичної віри, а й суто містичні (пророцтва Е. Кейсі, Ванги, православних старців тощо), які, звісно, проливають світло на величне майбутнє Росії. Інакше кажучи, кожен реципієнт отримує те, що йому є доступним, залежно від ступеня його розвитку, однак результат рецепції завжди один і той самий – зміцнення віри в майбутнє Росії. До сфери раціонального включаються не лише смислові конструкти, вироблені в рамках історичної та політичної наук, а й економіки (наприклад, численні інтерв'ю М. Хазіна) та наук природничих: нема такої технології, яка нині була б не освоєна в Росії (у тому числі холодний ядерний синтез), нема такого апокаліптичного сценарію, можливість якого не підтверджували б російські фізики. І в цій системі особливу роль відіграє російська популярна культура. «Епічні творіння» та неперетравне кінематографічне «мило» оповідають про одне: усе минуле, Росія – вічна, пам'ять про захисників Росії вічна. Навіть «блатний» шансон – явище маргінальної культури – є нескінченною сагою про повернення блудного сина.

Російські політико-історичні міфи

Починаючи свою працю «Російські історичні міфи», Е. Кінан відзначав, що сама увага до російської історичної міфології зумовлюється тим, що

з падінням марксистської ідеології та з розпадом Радянського Союзу, де росіяни мали статус панівної нації, Росія опиняється перед необхідністю віднаходження нових засад зовнішньої політики та нових відносин із найближчими сусідами. Відповідно, не варто відкидати ймовірності того, що нова політика нової Росії може опинитись у полоні засвоєних росіянами історичних міфів. Додаткова складність, на думку Е. Кінана, полягає в тому, що інші народи, зокрема й США, також знайомі з російською історичною міфологією, і навіть більше, дуже часто сприймають її як істинну, відповідним чином прогножуючи російську політичну поведінку*. Е. Кінан висловлює сподівання, що прагматизм і реалізм усе ж превалюватимуть у політиці. Однак це сподівання він висловлює на 16-й сторінці своєї книги, читаючи ж наступні сторінки, переймаєшся підозрою, що висловлене сподівання на прагматизм – це лише свого роду мовна фігура, зумовлена гарними манерами.

Певний оптимізм помітний і в оцінюванні політичної есеїстики А. Солженіцина, яка трактується як по суті міфологічна. Однак Е. Кінан застерігає, що погляди О. Солженіцина – це не погляди всіх росіян. Деконструктивізм, що лежить в основі дослідження Е. Кінана, спонукає його повсякчас ставити питання: «Наскільки той чи той міфотворчий текст був поширений? Які соціальні кола були знайомі з міфотворчим текстом? Наскільки той чи той міф сприймався як актуальний, а не лише як одне з багатьох суджень?» Звернімо увагу, що саме цей деконструктивістський ракурс застосовується дослідником й щодо есеїстики О. Солженіцина. Е. Кінан фактично сподівається на необізнаність і байдужість росіян. І його теза «Солженіцин не може говорити від імені всіх росіян» є підставою для оптимізму.

Е. Кінан виокремлює п'ять чинників, які можуть зумовити схильність росіян мислити історичними міфами:

«1. Невблаганна стандартизація й деградація історичного мислення в суспільстві, де засоби масової інформації протягом життя кількох поколінь були контрольовані й маніпульовані на догоду політиці.

2. Добре відомі зигзаги пропаганди й політики: від нападів на російський великодержавний шовінізм до закликів до російського патріотизму, від марксистського інтернаціоналізму до боротьби з космополітизмом тощо.

* Розвиваючи міркування Е. Кінана, відзначимо, що засвоєння іншими народами російської історичної міфології позначається не тільки на сприйнятті Росії, а й на саморепрезентації Росії. Існує образ Росії, який поділяє світ (звісно, з певними національними відмінностями, оскільки образ Росії в Польщі, Німеччині та Франції тощо – це загалом відмінні образи, які, проте, мають спільні складники, насамперед міфологічні). Цей образ Росії, що вироблений іншими, впливає не тільки на їхнє прогнозування політики Росії, а й на саму політику Росії, адже, перебуваючи в комунікації з іншими країнами, Росія сприймає їхні очікування, а це не може не позначатися на російській політиці. І наразі годі й сказати, де причина, а де наслідок. Саморепрезентація Росії зумовлює її міжнародний образ або образ зумовлює її політику. Напевно, ці прояви взаємопов'язані. Однак не варто відкидати й той факт, що міжнародний образ Росії змушує її фактично грати визначену роль Росії. Прикрість лише в тому, що наявний образ імперської Росії змушує її вести імперську політику, а світ – сприймати цю політику як щось належне. Наразі цілком слушною здається така теза: щоб Росія змінила власний образ і власну міжнародну та внутрішню політику, світ повинен заявити, що бачить нині іншу Росію й не сприймає російські історичні міфи.

3. Як наслідок перших двох – нахил широкої публіки більше довіряти тим історичним поглядам, що суперечать офіційним або офіційно переслідуються (наприклад, популярним сьогодні напів-офіційним історикам XIX ст. або націоналістичній еміграції XX ст.).

4. Засаднича напруженість, яка створюється імпліцитними асоціаціями російських національних міфів із забороненою темою міжнародних відносин.

5. Більша або менша ізольованість майже всіх росіян від діалогу, що відбувається в західних соціальних науках із таких питань, як національні міфи та уявлюване минуле» [1, с. 36].

Не важко помітити, що всі п'ять чинників, які виокремив Е. Кінан, нині «щасливо» зійшлися у російській пропаганді.

У своїй праці Е. Кінан послідовно викриває хибність низки російських історичних міфів. Зокрема, показує, що політика Москви не визначалася жодною доктриною «збирання» руських земель, а цілком лежала в площині типової для XV – XVI ст. збройної боротьби між княжими династіями; релігійні мотиви ніяк не впливали на зовнішню політику Москви того періоду; білоруські й українські землі були геть незнані, а отже, і про одвічне прагнення Москви опікуватися долею православних і «єдинокровних» слов'ян годі й казати. Таким чином, Е. Кінан, суголосно позиції українських істориків, спростовує доктрину «перетікання» владної традиції з Києва до Москви; викриває доктрину спорідненості трьох слов'янських народів як присутню невластиву для середньовічної свідомості; розвінчує й тезу про значущість церковних зв'язків між Москвою та Константинополем, які, мовляв, зумовлювали самосприйняття Москви в ролі «Третього Риму».

Е. Кінан доводить, що всі російські історичні міфи – наслідок пізньої (з XVIII ст.) рецепції європейських історичних концепцій. У більш-менш оформленому вигляді російські історичні міфи з'являються лише в працях І. Гізеля, В. Татищева та М. Карамзіна. Водночас Е. Кінан указує й на важливу деталь: усі доктринальні впливи, які ініціювалися з-за меж Московії, а згодом і Російської імперії, мали на меті зміну зовнішньої політики Москви та Петербургу. І саме в цій площині лежить діяльність І. Гізеля й української старшини, яка в XVIII ст. влилася в російську політичну еліту. Фактично це був маніпулятивний вплив, покликаний переорієнтувати російську політику на Захід (проти Речі Посполитої) та Південь (проти Османської імперії).

Залишається тільки відзначити, що згадані маніпулятивні спроби виявилися цілком успішними.

Характеризуючи працю Е. Кінана, варто також наголосити, що застосований ним метод деконструкції є цілком придатним для критичного аналізу, але він унеможливує розуміння сутності історичного міфу та його сугестивної сили. Крім того, для Е. Кінана історичний міф – це «уявлення», яке не відповідає дійсності. Тобто історичний міф – це омана, яка приймається за істину. Таке трактування історичного міфу цілком прийнятне в рамках критичного історичного аналізу. Висновки такого критичного аналізу можуть бути використані в політичній пропаганді з метою спростування неприйнятних історичних міфів. Однак апріорне зведення міфу до хибного уявлення ставатиме на заваді розумінню сутності політичної міфології, а отже, за межами поля політологічної уваги залишатимуться найважливіші складники політичної міфології, що лежать у пізнавальній площині психології та філософії.

Для політичної науки немає принципового значення ступінь істинності, наприклад, середньовічної доктрини богопомазаності монарха або доктрини «Москва – Третій Рим», або, звертаючись до української історії, теорії сарматського походження шляхти Речі Посполитої та теорії хозарського походження козацького народу. Якщо певне уявлення пояснює політичне явище, задає темпоральний вимір ідентичності, встановлює етико-політичні цінності й обов'язки, зумовлюючи цілі політичної діяльності, і при цьому приймається свідомістю як істинне, визначаючи політичне життя, то таке уявлення вже є міфом і, незважаючи на сумніви в його істинності, є значущим для політичної науки, оскільки має бути предметом вивчення [2, с. 86].

Однак, напевно, керуючись саме такою логікою, Е. Кінан і присвятив своє дослідження російським історичним міфам. При цьому він як послідовний картезіанець прагне також викрити шахрайську магію історичних міфів. Е. Кінан наголошує: «Подивіться, кролика «київської спадщини» підкинув до історичного циліндра Інокентій Гізел! Жодної магії, лише трюк і літературна вправність! Більше реалізму, більше прагматизму, сумніваймося в усьому». У цьому етична позиція Е. Кінана. Наука* чи радше пізнання завше на боці розуму, скепсису та прагматики. Проте чи є політика наукою? Чи є політична свідомість поспіль науковою? Вочевидь, що ні. Е. Кінан, а заодно й усі мислителі починаючи з Р. Декарта бунтують проти цієї очевидності. Не

* Слово «наука» є однокореневим зі словами «научіння», «учитися» тощо. Ці слова вказують на процес засвоєння вже наявних знань, тобто не на пізнання, а саме на завчання вже відомого, або ж такого, що вважається відомим. Зазначена етимологічна особливість нашого слова розкриває всю чужорідність науки як сфери діяльності в нашій культурі. Водночас ця лексема не розкриває саму суть того, що ми вважаємо наукою. Адже наука – це пізнання, виявлення першопричин і наслідків. І, вочевидь, зважаючи вже на те, що наша культура не виробила власного поняття, яке позначало б діяльність, мета якої – пізнання, є підстави для великих сумнівів щодо того, чи є така діяльність цінною для нашого суспільства, тобто чи визначає наша культура ставлення до наукової діяльності як до цінності.

бунтує проти неї лише Ф. Достоєвський, який написав, що свобода людини – це її право та прагнення «по своїй глупой воле пожить». Філософія життя й екзистенціалізм, а нині й постмодерн в особі М. Фуко домагаються, якщо не абсолютного, то принаймні часткового виправдання ірраціонального. Однак де закінчується часткове, яке вклинене до абсолютного? Напевно, наразі не варто продовжувати цю тему. Необхідно ставити крапку, зауваживши, що, на жаль (або на щастя), напевно трапляється по-різному, політика не вільна від міфів й ірраціонального загалом.

Від міфологічного уявлення до політики

Е. Кінан відзначив схильність росіян довіряти параісторичним концепціям націоналістичного характеру. Переживання ганебності побуту й історичної приниженості породжує прагнення сатисфакції: «Так, наш російський спосіб життя огидний, так, наша імперія розпалася, але був час, коли ми були на перших ролях у цьому світі». Такою є логіка політичної філософії І. Панаріна й О. Дугіна. Ці автори міфологізують актуального Я-росіянина, тобто перетворюють міфологічний конструкт на зміст російської ідентичності. Виникає логічне запитання: «Чому ж ми втратили свої провідні

позиції?» Відповідь на нього дають І. Панарін, М. Старіков, С. Кургінян і М. Леонтєв, які вважають, що вся справа в англосаксонській змові. Лондон і його космополітична еліта – ось корінь світового зла та корінь усіх російських нещасть, натомість Росія та росіяни – блаженні жертви. Як бачимо, така відповідь підводить до очевидних зовнішньо- та внутрішньополітичних завдань: зміцнення обороноздатності, консолідація еліти, економічна самодостатність, опора на традиційні культурні «скрепи» – мілітаризація, зачистка політичної й економічної еліти, контроль ЗМІ, політизація Православ'я тощо. Від такої логіки прямий шлях до слів про розширення «життєвого простору». І якщо ми придивимося до сучасної російської політики, то всі згадані логічно визначені завдання повністю простежуються в російській політиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кінан Е. Російські історичні міфи / Е. Кінан. – К. : Критика, 2001. – 284 с.
2. Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності і міфу : [монографія] / Ю. Шайгородський. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.